

Pospíšil, Ivo

Hledání "velkého času" Michaila Bachtina

Новая русистика. 2015, vol. 8, iss. 2, pp. 76-81

ISSN 1803-4950 (print); ISSN 2336-4564 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134571>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Study in Two Dissident Dramas či práce Galiny Prokudinové s názvem *Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание» и повести М. Горького «Трое»*. Další příspěvky se věnovaly specifickým tématům, z nichž lze zmínit vystoupení Dajany Vasiljevičové *Mezi aktivismem a každodenností: chorvatské „ženské psaní“ jako moment emancipace, individualizace a sebeidentifikace v patriarchální kultuře*, v němž autorka zkoumá koncepci psaní chorvatských prozaických spisovatelek. Autorka vykresluje ženu-spisovatelku a předsudky panující v této oblasti. Zmiňuje se o třech chorvatských autorkách – Dubravce Ugrešičové, Ireně Vrkljanové a Slavence Drakuličové –, zaměřujících se na identitu ženy v patriarchálním světě. Popisuje také pozici a percepci žen z pohledu společnosti, přičemž konstatuje, že v literatuře nadále dominuje především mužský prvek. Žena je primárně vnímána jako matka, a je tak stavěna do submisivní role. Na druhé straně muž – v roli spisovatele – je tím, kdo v podstatě utváří kulturu. V tomto duchu by měly spisovatelky i svá díla tvořit – autorka příspěvku se o tomto zmiňuje jako o „dcerách Illyrských“ a „matkách národa“. Píše i o A. G. Matošovi, jehož percepcie žen je stavěna na bázi klasického modelu podřízení ženy muži. Tato submisivní role je pro něj podstatná. K opačným stanoviskům má negativní postoj. Podle něj se ženy nacházejí na „nižší“ úrovni. Jejich role je zřejmá již po staletí – starost o potomky a vedení domácnosti. Je to role ženy coby bytosti, která není schopna života v intelektuální rovině a jejíž vlastní tvorba není namístě.

1761

Sborník *Slovanský literární svět: kontexty a konfrontace I* v jednotlivých článcích demonstruje zajímavé motivy a prvky; věnuje se z různých úhlů pohledu i významným osobnostem a specifickým v jejich tvorbě. Ukazuje také na tematické a metodologické preference mladé slavistické generace, na jejich způsob uvažování a traktování analyzované látky.

Magdalena Marie Sedláčková

Hledání „velkého času“ Michaila Bachtina

МАХЛИН, В. А.: *Большое время: Подступы к мышлению М. М. Бахтина*. Opuscula Slavica Sedlcensia, tom VIII. Redakcja tomu Roman Mnich i Roman Bobryk. Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcah, 2015. ISBN 978-83-64884-68-9.

Při čtení nové knihy ruského literárního teoretika Vitalije Machlina o „velkém čase“, resp. podnětech Michaila Bachtina, které – na rozdíl od konjunkturních pojednání ruské i tzv. západní literární teorie – pokládá za klíčové, jsem si uvědomil, že Bachtinovo dílo, jakkoli možná idealizované, jemuž se připisuje více, než v něm reálně je, do něhož se vkládají další významy a rozvíjejí se byť jen myšlenkové náznaky, fragmenty, střepiny, poskytlo přede-

vším teorii románu představu románu jako univerzálního, globálního útvaru. Na rozdíl od V. Dněprova, který přišel, jak známo, s návrhem, aby román byl v aristotelovské typologii považován za čtvrtý literární rod, jde Bachtinovi nikoli o žánrovou systematiku, ale o dynamické pojetí románu jako toho, jenž vzniká sléváním různých pramenů a postupně si vypracovává scelovací mechanismy, které do sebe vstřebávají různé žánry, jejich prvky a postupy. V knize o ruském románu jsem to s odvoláním právě na Bachtina shrnul tak, že základním znakem románu je permanentní syntéza: za neustávající integrace nových motivů, žánrových prvků a žánrových vrstev prochází řetězcem tvarových proměn, které vrcholí v uzlových vývojových bodech (např. rytířský román syntetizuje prvky antické literatury včetně antického románu, pikareskní román k nim ještě připojuje motivy světské literatury apod.). Permanentní žánrová syntéza je doprovázena parodickými nebo pseudoparodickými postupy, které vyvolávají dojem nadřazenosti románu nad ostatními žánry, toho, že si román ostatní žánry podřizuje [POSPÍŠIL 2005].

Samo ruské slovo z názvu Machlinovy pozoruhodné knihy je skutečně objevné, a to „podstupy“. To je slovo, které slovníkově znamená přístup, přiblížení a je často spojeno s vojenským, válečným prostředím: přístupy k městu jako fáze dobývání. Jde tedy o nové „dobyetí“ Bachtina ve smyslu zmocnění se jeho skrytých významů. Sám jsem román definoval jako nepřetržitě nepřetržitou (diskontinuitně kontinuální) strukturu, která jako by znovu vzniká a znovu zaniká se zpětnou návazností na předcházející vývojové etapy a která obecně směřuje k celistvosti, celostnosti, k holismu, z čehož vyplývá nutnost jeho nafukování, zvětšování, pohlcování jiných žánrů. Přitom tendování k celistvosti, jíž však nemůže být nikdy dosaženo, se nemusí dít jen kvantitativně: někdy stačí uchycení, ukotvení v bodě, z něhož je tato celistvost vidět: oproti románovým ságám, epopějím nebo románům-řekám je tu například experimentální román Andreje Bělého Petrohrad nebo Ulysses (Odysseus) Jamese Joyce, kde se vychází z uzlového bodu, jímž je topos magického města nebo každodennost člověka moderní doby.

Přítomná kniha se sestává ze studií a reflexí, které se nevešly do jeho knihy Druhé vědomí (Второе сознание, 2009): autor je označuje za metodu detailní konkretizace, stejně jakou je podle něho metoda Bachtinova: nejde ani o formulace a termíny, jak uvádí, ale o způsob myšlení spočívající ve snaze zpřítomnit odkaz dávných časů současníkům tím, že „poznáme už poznané“, tedy nově se podíváme na proslulé návraty starých smyslů v nové epoše. Nejde o povrchovou aktualizaci, ale o postižení skrytých, potenciálních významů, jež se realizují v bachtinovském „velkém čase“. K tomu poznamenáváme, že v slovníku tzv. Šaboukova týmu se tomu říkalo předpokladové vrstvy.² První úvaha То же разговор obsahuje rozbory rozhovorů, které

[771]

² Viz naši studii Zаметки по поводу некоторых чешских теорий символа, в особености в литературоведении. Миргород 2014, n. 2 (4), 37–47. Lausanne–Siedlce, ISSN 1897-1431.

vedl a na magnetofon před Bachtinovou smrtí nahrával Viktor Dmitrijevič Duvakin (1909–1982). Východiskem interpretace je to, že oba rozmlouvající jsou lidé, které zrodila ruská revoluce, kdy nastává „nový čas“: rozlučování, rozdělování, oddělování nebo rozbití (rus. razobščeniije) neprobíhalo u všech stejně. U Šklovského a formalistů jinak než u Bachtina: u prvně jmenovaných jako loučení se starým, u Bachtina jako protiklad jeho nového k oficiálně novému. V strategii vedení rozhovorů Machlin upozorňuje na to, že Bachtin se odhaluje nikoli v přímých odpovědích na otázky, ale spíše v tom, co k nim dodává, tedy na co vlastně neodpovídá, ale co si sám vykládá. Jakoby stranou zaznívají věty o Bachtinovu starším bratrovi Nikolajovi (1894–1950), jehož osud byl poznamenán změnami názorů („коммунист из лордов“ – stejně jako u známého knížete D. Svjatopolka-Mirského). Machlin analyzuje jednotlivé pojmy, jichž v rozhovorech Bachtin užívá: mezi nimi zaujímá klíčové místo pojem „naivní“, „naivita“, jež je podle Bachtina vlastní už řecké tragédii; „nenaivní“ invaze „smíchového“ světa. „Exotika nepodobat se jiným“ (ekzotika byť nepochožim na drugich) je právě to, čím Bachtin dnes zůstává živým, tedy napříč epoše stát na svém a odhalovat nové nikoli v diktátu doby, ale ve vlastním myšlení. Machlin vidí, že Bachtin chápaný jako estetik a literární vědec byl především filozof a jeho úvahy o literatuře jsou bočním produktem jeho filozofického uvažování. Vrací se k Bachtinovu školení v Oděské univerzitě (můžeme si jen připomenout, že jeho učitelem byl jeden semestr budoucí brněnský smluvní profesor Sergij Vilinskij) a poté v Petrohradě, kde „nebyl osvícen Říjnem“ jako jeho současníci. Ukazuje to na debatě o Stolypinovi, jehož Bachtin vysoce cení jako toho, kdo formováním střední třídy chtěl předejít revoluci, neboť majetek činí lidi „solidními“: podle Duvakina je to proti ruské podstatě. Bachtin lpí na samostatnosti vidění jako by nezařazeném vichřici revoluce, která zasáhla vše a oddělila minulost a tehdejší současnost. K podobné niterné srážce dochází při probírání OPOJAZu nebo ruské dekadence v jeho výroku o M. Gorkém, že si neuměl vybrat jednou a navždy, vybíral jednou to, podruhé ono (s. 55). Soubor šesti rozhovorů vedených v roce 1973, tedy dva roky před Bachtinovou smrtí, ukazuje Bachtina především jako samostaného myslitele, jak on sám sebe charakterizuje, který stál nikoli proti epoše, „novému času“ po revoluci, ale stranou, nezávisle a pochopil nově přicházející dobu zcela jinak a její zvrátový moment jako zpřítomnění minulosti a její nové nasvícení, nikoli odmítnutí.

Autor konstatuje, že již v polovině 90. let minulého století N. I. Nikolajev psal o efektu zrcadla, které se rozletělo na kusy: myslel tím Bachtinovo dílo, jež se takto násilně vykládalo z jednoho střípku, v kterém se jako by odrážel celek. Cílem je tedy holistický pohled na Bachtina a v něm vidí Machlin klíčový význam v tzv. nevelských fragmentech (Nevel – rus. Небель, starší Небль, z baltsko-finského nevo = močálovitě, bažinaté místo, o něž se po zániku Kyjevské Rusi vedl spor mezi Moskvou a Litevským knížectvím, od r. 1508 je Nevel moskevský, součást Pskovské oblasti, leží na dálnici Sankt-

-Petěrburg–Vitěbsk, většinu obyvatelstva tvořili za Bachtinových časů Židé, potom Bělorusové a až nakonec Rusové; někdy se mluví o Bachtinově nevelsko-vitěbském období – Vitěbsk, bělorus. Vicebsk, leží nyní v Bělorusku), jinak řečeno v nevelsko-vitěbských fragmentech (1918–1923). Užívá se termín „vzroždjenje“, jež znamená obrat nebo bod obratu a vznik pojmu „mravní realita“ („nравstvennaja dejstvitel'nost'/real'nost'): má to být podle Bachtina skutečný obrat v ruském filozofování ve spojitosti s podobným procesem v západní Evropě. Je to zrození vědecko-filozofického programu, kdy se rodí myslitel Bachtin. Bezprecedentní otřes společensko-politického a duchovně ideologického uspořádání („obščestvenno-političeskij i duchovno-ideologičeskij układ“ – s. 61) byl v Rusku radikální, ale nikoli výjimečný: takový otřes prý postihl vše i jinde. Zde bych Machlinovi oponoval: ruské události od rusko-japonské války a následných tří revolucí, uprostřed nichž probíhala Velká válka, byly opravdu výjimečné a spustily řetězovou reakci, neboť jinak by tento myslitelský obrat nebyl ani v západní Evropě tak silný. V programovém textu K filozofii činu (K filosofii postupka, 1921–1922) Bachtin uvádí, že novokantovství silně ustupuje historickému materialismu v té míře, v jaké filozofie pozapomněla na svoje základy, tedy na „první filozofii“ (ontologii); odtud sepětí s M. Heideggerem (*Sein und Zeit*) a fenomenologií E. Husserla; ve filozofii se tu vrací k stěžejním pojmům „první filozofie“, „čin“ a „odpovědnost“, které se tak vzdalují nejen symbolismu, ale také symbolizaci jako znamení doby: jménem z ruského kontextu jsou vyvoláváni G. G. Špet a L. V. Pumpjanskij. Klíčem k pochopení tohoto Bachtinova období je tato takřka závěrečná partie z této kapitoly: «Парагматический переход от „Я“ — понимается ли оно как демиургоподобный, абсолютный творческий субъект (как в *Смысле творчества* Н. А. Бердяева, 1916), или как столь же монологически-романтический и безответственный среди „мещанской“ реальности артист (как в *Природе актерской души* Ф. А. Степуна, 1923) — переход к „я“ и „другому“, к фактической актуальной множественности сознаний и субъектов, причастных некоторому реальному (а не „символическому“) событию, — в этом и в самом деле состоит второе открытие М. М. Бахтина, проистекающее из его онтологического оборота к тому, что еще со времен позднего Шеллинга и Кьеркегора называлось в философии действительностью (*Wirklichkeit*).» (s. 71).

[79]

Ještě podstatnější součástí Machlinova svazku je kapitola o kritice „vcífování“ v Bachtinově filozofii raných 20. let 20. století. Tento okruh má svůj mezinárodní kontext (Emil Utitz, Theodor Lipps); zajímavé je, že se Rusové většinou k těmto textům, které si poprvé přeložili už na počátku 20. století, vracejí znovu na počátku 21. století. Bachtin se tu ocitá v podivuhodných nůžkách, které Machlin vidí jako kritiku na obě strany: proti psychologizující teorii vcífování na straně jedné, což zcela zřejmě vyplývá z jeho fenomenologické orientace proti formalismu na straně druhé, který byl jen naruby obráceným vcífováním (smrt autora, jež je nahrazena „literárností“ – u formalistů a radi-

kálněji u strukturalistů a dekonstruktivistů). Bachtinovu kritiku „výrazové estetiky“ a teorie vciřování vidí dnes jako jev očitnější se ve „velkém čase“, tedy vyvázán ze zajetí svého času (s. 91). Kdesi jsem to nazval, že je k „vyžádání“. Zajímavé je, že se tu autor nezmiňuje ani o W. Diltheyovi, ani o B. Croce, pro což nemám vysvětlení. Jiná věc je, že Machlin samozřejmě asi nic neví o vývoji českého neostrukturalismu v 60. letech, o Šaboukovu týmu 70.–80. let 20. století, ani o Nitranském týmu, kde se pojem „výrazová estetika“ v Mikově podání využívá, včetně jejich dalšího vývoje po současnost – nebo to vše pokládá ze své ruské výše za nepodstatné (je tu jen německý kontext, částečně právem), ale měl by! Slibuji, že k tomu jednou ještě něco poznamenejím.³

Kapitola o Bachtinovi a novokantovství (neokantianstvo) začíná citací proslulého Bachtinova výroku o „velkém čase“, kdy bude každý význam vzkříšen, neboť nic není absolutně mrtvé (s. 92), jenž Bachtina spojuje s pozapomenutým novokantovstvím, s nímž byl Bachtin úzce spjat při koncipování své filozofie právě v nevelsko-vitěbském období. Zde by se ovšem nabízela paralela k zájmu Reného Wellka o Immanuela Kanta v souvislosti s jeho vlivem na britském ostrově v jeho habilitačním spise *Immanuel Kant in England*.⁴ Wellek sice nebyl filozof, ale, jak víme, inklinoval k ní a vždy se pohyboval mezi fenomenologií a imanentními metodami (polemika s R. Ingardenem) a – obrazně řečeno – mezi sjezdy slavistů a filozofů (oba se v inkriminované době konaly v Praze, slavisté 1929, filozofové v r. 1934, když se o dva roky předtím, zase v Praze, konal mezinárodní sjezd tomistů). Machlin tu formuluje zajímavou úvahu o Bachtinovu poněkud paradoxním přístupu k předchůdcům a současníkům: kritizuje ty, kteří jsou mu nejbližší, a naopak tihne k zdůrazňování silných stránek v konstrukcích jeho duchovně ideologických oponentů. Odtud jeho postoje k marxismu na straně jedné a k ruskému formalismu a strukturalismu na straně druhé. Dialogická oponentura na obě strany nepřijímající současné „uzavřené, hotové plurality“, ale současně nesmiřující protiklady (s. 114).

Personálnost či personalismus v Bachtinových diskurzech pod názvem „I ja jesm“ je hlubším aspektem, jenž je tu interpretován ve smyslu snížení „Já“ do „já“. Osobnost je vždy výše než ona sama – diskurz personality je jednota s mnoha diskursy. Dnešní doba je koncem Nového času, který nastal po ruských revolucích, zejména oné Říjnové; odtud nezbytí plodných návratů k otevřenosti, nezavřenéosti, nezavřenéosti průhledů, jeho – jak psával Zdeněk Mathauser (nikoli náhodou fenomenolog a rusista) – „osmyslení“, přesněji „přeosmyslení“ („pereosmyslenije“), přeorientaci nebo reorientaci (říká se, že v ruštině je prefix „pere“ statisticky nejfrekventovanější);

3 Zatím odkazuji k své studii Zameťki po povodu nekotorych českých teorií simvola, v osobnosti v literaturovedení. Mirgorod 2014, n. 2 (4), 37–47. Lausanne–Siedlce, ISSN 1897–1431.

4 Viz naši úvodní kapitolu Na křižovatce: René Wellek a některé genetické a typologické souvislosti literární vědy 20. a 30. let v knize I. Pospíšil – M. Zelenka René Wellek a meziválečné Československo. Ke kořenům strukturalní estetiky. Masarykova univerzita, Brno 1996.

personalista M. Bachtin hájí sjednocující diskurzvní moment, jenž není jevem psychologickým, ale výrazovým (smysl = smysl, význam). Blízko Bachtina k reprezentantům „nového myšlení“ (das neue Denken) – Machlin tu operuje pojmy M. Schellera, M. Heideggera, K. Jasperse. R. Guardiniho, F. Riesen-zweiga, G. Marcela, Ortegu y Gasset (jejich výstupy jsou však dost odlišné) – je dána společnými prameny. Právě nevelská filozofie, jež se vytvořila již v letech 1918–1919, kdy se probouzel duch tradiční kultury, krize symbolismu a revize (peresmotr) filologické tradice od V. Solovjova po V. Ivanova, šla zejména ke kompromitaci ruského, resp. německého „Já“. Nikoli likvidace jedinice, ale jeho snížení do „chóru hlasů“ souvisí ovšem s „jinakostí“ jako výrazem personalismu jako jednoty s množstvím diskursů.

Z roku 1924 pochází Bachtinův termín „materiální estetika“ – jeho text však není dokončen. Tento pojem podle Machlina znamená určitou událost nebo tendenci ve všech sférách od teoretické poetiky k politice (s. 138). Materiální estetika je internacionální a interdisciplinární vzpourou proti evropské humanistické klasice, proti idealistické metafyzice a estetice 20. století. Důvodem této vzpoury bylo vzájemné odcizení humanitních věd a filozofie, resp. odtržení filozofie a filologie. Formalistické paradigma odmítlo „ideo-vost“ a radikalizovalo se pod maskou „vědeckosti“, ale tzv. vědecká filozofie se ptala korektně ve smyslu transferu proti rozdělení/oddělení filologie a filozofie. Mladá ruská poetika se kvůli ideálu vědeckosti vzdala probírání estetických problémů (nikoli „prijom“, ale estetický objekt). Machlin přesně uvádí, že se formalistické paradigma obnovilo v 60.–70. letech 20. století na úkor kritiky formalistů ze strany strukturalistů, bývalých formalistů (s. 150–152, ale není to úplné, neboť je třeba se zabývat těmito jevy v různých zemích, kde byly různé podmínky a situace). Příliš mě nenadchla úvaha o Bachtinovi a Shakespeareovi: jednak v tom, co Bachtin vyložil v rovině rozdílnosti románu a dramatu, i ve sblížení způsobu myšlení Shakespeara a Bachtina (Problemdenker): víme, že Shakespeare-myslitel je spíše dítětem pozdějšího vývoje a „vkládání“ významů než nového „osmyslení“, tedy významového přehodnocování (s. 174).

[81]

Bachtin je složitý a zašifrovaný od samého počátku, ale netřeba ho dělat mytičtějším a magičtějším, než skutečně je. Machlinovi se podařilo „obtáhnout“ – jako dítě barevnou tužkou obtahuje dané obrysy předmětů – Bachtinovy fragmenty, ale nezjednodušit je; spíše s nimi vede – často jejich jazykem – interpretační dialog, chovaje se jako voják blížící se dobýváním městu, tedy na přístupových cestách („podstupy“). Ani to není málo.

Ivo Pospíšil

Literatura:

POSPÍŠIL, I. (2005): *Ruský román znovu navštívený: historie, uzlové body vývoje, teorie a mezinárodní souvislosti: od počátků k výhledu do současnosti*. Brno.

